

מעמדם ההלכתי של כלי עצם מחלוקת בין פרושים, צדוקים וכת מדבר יהודה

המונח 'כלי עצם' מופיע מספר פעמים במקורות חז"ל ובספרות ההלכה. בספרות חז"ל מופיעים כלי העצם בהלכות העוסקות בטומאה ובטהרה, בעיקר במשנה ובתוספתא כלים. מסכת כלים עוסקת בסוגי כלים שונים (חרס, מתכת, עץ, עור וזכוכית, ובכללם כלי עצם) ובדרכי טומאתם וטהרתם. ראוי לציין, שבתקופת הבית השני ובתקופת המשנה, מרבית האוכלוסייה היהודית הקפידה על שמירת דיני טומאה וטהרה.¹ לעומת זאת בתקופות מאוחרות יותר לא הקפידו על נושא זה, ומסכת כלים הפכה לא מעשית מבחינה הלכתית.²

במאמר זה נתייחס לגישות ההלכתיות השונות של הפרושים, של הצדוקים ושל אנשי כת מדבר יהודה, בעניין מעמדם ההלכתי של כלי עצם. אין בידינו הלכה שניתן לייחס אותה ישירות לפרושים, אולם ספרות חז"ל משקפת את ההלכה הפרושית.³ על פי הספרות המצויה בידינו, קודמת ספרות כת מדבר יהודה לספרות חז"ל מבחינה כרונולוגית, אולם כדי להבין טוב יותר את הנאמר בספרות כת מדבר יהודה נסביר תחילה את ההלכה הפרושית כפי שהיא משתקפת בספרות חז"ל. כמו כן, נתייחס לממצא הארכאולוגי של כלי העצם. הממצא הארכאולוגי נפוץ למדי בהשוואה לאזכורים הבוודיים בספרות חז"ל.

א. מעמדם ההלכתי של כלי עצם בספרות חז"ל

כדי להבין את ההקשר שבו מוזכרים כלי העצם בספרות חז"ל, עלינו להבין תחילה

1. על ההקפדה בענייני טומאה וטהרה באותה תקופה ראה: ג' אלון, 'תחומן של הלכות טהרה', **מחקרים בתולדות ישראל** א, תשל"ח, עמ' 176-148; E.F. Sanders, *Jewish Law from Jesus to the Mishnah*, London 1990, pp. 242-254.
2. בספרות ההלכתית המאוחרת אנו מוצאים את העיסוק בכלי עצם בהלכות הקשורות להגעלת כלים לפסח או להכשרת כלים מכלי בשר לחלב או להפך.
3. א"א אורבך, חז"ל, **פרקי אמונות ודעות**, ירושלים תשל"ח, עמ' 509 ואילך.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כמה מושגים הקשורים להלכות טומאה וטהרה. כשחכמים מציינים שכלי מסוים 'טמא', אין הכוונה תמיד שהכלי כבר טמא, אלא שהוא ראוי לקבל טומאה, כלומר שאם הוא נוגע בשרץ ("וזה לכם הטמא בשרץ השרץ על הארץ החלד והעכבר והצב למינהו...") [ויקרא י"א, כט-ל] או בכל דבר טמא אחר, הכלי נטמא. כמו כן, אם כתוב קובע שהכלי 'טהור' הכוונה שכלי זה אינו מקבל טומאה, ואף אם נפל לתוכו שרץ או כל דבר טמא אחר, הכלי נשאר טהור.

התורה מזכירה מספר כלים הנטמאים ממגע עם שרץ:

וכל אשר יפל עליו מהם במתם יטמא מכל כלי עץ או בגד או עור או שק כל כלי אשר יעשה מלאכה בהם במים יובא וטמא עד הערב וטהר. וכל כלי חרש אשר יפל מהם אל תוכו כל אשר בתוכו יטמא ואתו תשבירו (ויקרא י"א, לב-לג).

אנו רואים מפסוקים אלו שכלי חרס שנטמא אין אפשרות לטהרו, "ושבירתן היא טהרתן" (כלים פ"ב מ"א). לעומת זאת כלים אחרים העשויים מעץ, מבד או מעור, ניתן לטהרם על ידי טבילה במים. מקור זה אינו מזכיר כלי עצם, ולמעשה כלי עצם אינם מוזכרים במפורש בתורה, אלא חז"ל למדים זאת מפסוק אחר:

וכל בגד וכל כלי עור וכל מעשה עזים וכל כלי עץ תתחטאו... כל דבר אשר יבא באש תעבירו באש וטהר אך במי נדה יתחטא וכל אשר לא יבא באש תעבירו במים (במדבר ל"א, כ, כג).

מהמילים "וכל מעשה עזים" לומד ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה:

הרי הוא אומר 'כל מעשה עיזים' לרבות כל העשוי מן העיזים אפילו מן הקרנים ומן הטלפיים. ושאר בהמה וחיה מנין? תלמוד לומר 'וכל מעשה', אם כן למה נאמר עיזים? פרט לעופות

(ספרא פר' שמיני פרשתא ט ז, מהד' ווייס נו ע"א; חולין כה ע"ב).

ממקור זה אנו למדים שכלי עצם העשויים מחיה או מבהמה מקבלים טומאה. לעומת זאת כלי עצם העשויים מעצמות עופות אינם מקבלים טומאה. ראוי לציין שמרבית כלי העצם שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות עשויים מעצמות בהמות, וכמעט ולא נמצאו כלים מעצמות עופות.⁴ הסיבה לכך יכולה להיות שעצמות אלו קטנות ומהוות 'חומר גלם' פחות טוב להכנת כלים; יש בכך התאמה לעובדה שעצמות אלו אינן מקבלות טומאה.

מפסוקים אלו ואחרים חכמים למדים שהכלים נחלקים לשלושה סוגים:

4. ד' הקר-אוריון, 'העצם ותכונותיה, סוגי העצמות ועיבודן', בתוך: א' איילון וח' שורק (עורכים), **עצם העניין - ממצאים קדומים מעצמות בעלי-חיים**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 12.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

- א. כלים הנטמאים ואין יכולת לטהר אותם.
- ב. כלים הנטמאים, אך יש יכולת לטהר אותם על ידי טבילה במים.
- ג. כלים שאינם נטמאים כלל אף אם נגעו בדבר טמא, כיוון שאינם ראויים להיקרא כלים.

לסוג הראשון שייכים שני סוגי כלים: כלי חרס וכלי נתר (משנה כלים פ"ב מ"א). לסוג השני שייכים כלי מתכת, כלי עץ, כלי עור, כלי עצם מעצמות בהמה וחיה וכלי זכוכית (שם).⁵ לסוג השלישי שייכים כלי גללים, כלי אבן וכלי אדמה - כלי חרס שלא עברו צריפה (אהלות פ"ה מ"ה; שבת נח ע"א), וכן כלי עצם מעצמות עופות (ספרא שם) או מעצמות דגים (כלים פ"י מ"א; פ"ז, מ"ג).

סביר להניח ששכיחותם של כלי החרס, עמידותם הנמוכה וכן מחירם הנמוך, עולים בקנה אחד עם ההחמרה בסוג זה של כלים.⁶ לעומת זאת כלים העשויים מעץ, ממתכת, מעור או מזכוכית, נחשבות לכלים יקרים יותר ועמידים יותר. ההתייחסות השונה אליהם הקלה על חיי היומיום, שהרי ניתן לטהר כלים אלו לאחר שנטמאו ולחזור ולהשתמש בהם. הטעם שבהבדל בין כלי חרס לכלים האחרים מובן יותר גם על רקע ההבדל בחומר הגלם. חומר הגלם ממנו עשויים כלי החרס היה זמין, שכיח וקל יחסית לעיבוד מאשר חומרי גלם אחרים.

בסוג השלישי של הכלים: כלי גללים, כלי אבן וכלי אדמה, קיים מרכיב הנוסף על הזמינות והשכיחות של חומר הגלם, והוא שאין בהם עיבוד נוסף כצריפה, כהתכה וכדומה.⁷ כלים אלו עשויים מחומרים זמינים ושכיחים ביותר, חלקם אף מחומרים

5. כלי מתכת אמנם נזכרים באותה קטגוריה הלכתית של כלי עור, עצם זכוכית, אולם קיימת לגביהם חומרה הלכתית שאינה נמצאת בשאר הכלים: אם התיכו אותם וחזרו לעשות מהם כלים - חזרו לטומאתם הישנה. ראה: משנה, כלים פ"א מ"א, וכן י"ד גילת, **משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס**, תל אביב תשכ"ב, עמ' 254-256.

6. בבחינת "התורה חסה על ממונם של ישראל" (ר"ה כז ע"א, יומא לט ע"א, חולין מט ע"ב ועוד). על מחירם הנמוך של כלי חרס ראה: Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London-New York 1994, pp. 205-206; M. Vickers and D. Gill, *Artful Crafts: Ancient Greek Silverware and Pottery*, Oxford 1994.

7. מבין כלים אלו שמנינו, כלי האבן זכו להתעסקות רבה במחקר הודות לממצא הארכאולוגי העשיר של כלים אלו. ראה: S. Gibson, 'The Stone Vessel Industry at Hizma', *IEJ*, 33, 1983, pp. 176-188; 'מגן, ירושלים כמרכז של תעשיית כלי אבן בתקופת הורדוס', **קדמוניות** יז, תשמ"ה, עמ' 124-127; הנ"ל, **תעשיית כלי אבן בירושלים בימי בית שני**, ירושלים תשמ"ח; א' ברוך, 'העורף הכלכלי של ירושלים בתקופה ההרודיאנית', **קתדרה** 89, תשנ"ט, עמ' 50-52. השימוש בכלי אבן היה נפוץ בסוף ימי הבית השני ברחבי הארץ מן הצפון ועד לדרום, אך נפוץ במיוחד בירושלים ובסביבתה. על התפוצה של כלי אבן ראה ע' רימון (עורכת), **פרצה טהרה בישראל - כלי האבן בשלהי ימי הבית השני**, חיפה תשנ"ד. מכיוון שכלי זה אינו מקבל טומאה, הקל השימוש בו על האוכלוסייה היהודית שהקפידה על

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מאוסים, לפיכך, אין הם ראויים להיקרא 'כלים' ומובן הטעם מדוע אינם מקבלים טומאה.⁸

במקורות שמנינו לעיל, ראינו שהשתמשו בכלים העשויים מעצמות בעלי חיים, דגים או עופות, אך לא נאמר האם מדובר דווקא בבעלי חיים כשרים, או שמותר להשתמש בכלי עצם גם של בעלי חיים שאינם כשרים.

ממקורות אחרים משתמע שהשתמשו גם בכלי עצם העשויים מחיות שאינן כשרות. בספר ויקרא פרק י"א מונה התורה את החיות האסורות לאכילה. בפסוק הסיום של פסקה זו נכתב: "מבשרם לא תאכלו ובנבלתם לא תגעו טמאים הם לכם" (פס' ח). מהמילה "בנבלתם" למדים חז"ל: "לא מן העצמות, לא מן השיניים לא מן הצפורניים ולא מן השיער שלהם" (ספרא פר' שמיני פרשתא ח פרק י', מהד' ווייס נה ע"א). רואים אפוא במפורש שרק הבשר הוא שמטמא, אך העצמות, השיניים או השער אינם מטמאים. גישה הלכתית זו המפרידה בין הבשר לעצמות מופיעה במספר מקורות תנאיים (עדויות פ"ו מ"ג; חולין פ"ט מ"א; טהרות פ"א מ"ד). עם זאת, המקור בספרא איננו מציין במפורש שעשו כלים מעצמות של בעלי חיים שאינם כשרים, אלא רק נאמר שהעצמות אינן מטמאות.

מקור אחר בספרא מציין במפורש שהשתמשו בעצמות בעלי חיים שאינם כשרים:

ר' עקיבא אומר: 'ונוגע בנבלתם יטמא' לרבות כלי עצם. הלא דין הוא מה אם העץ שאביו טהור כלים הנעשים ממנו מקבלים טומאה, העצם שאביו טמא אינו דין שיהיו כלים הנעשים ממנו מקבלים טומאה

(ספרא פר' שמיני פרשתא ט ז, מהד' ווייס נו ע"א, והשווה חולין עז ע"ב).

"העצם שאביו טמא" - כלומר חומר הגלם, הנבלה ממנה לקוחה העצם, טמא, אך לעצם אין דין של נבלה והיא אינה מטמאה. רבי עקיבא מנסה להוכיח שכלי עצם מקבלים טומאה, וההוכחה שלו נשענת על כך שחומר הגלם, כלומר העצמות, מקורו בבעלי חיים שאינם כשרים.

במקורות מוזכרים כלי עצם העשויים מעצמות דגים או מבעל חיים 'הגדל בים' (כלים פ"י מ"א; פ"ז מ"ג), והכוונה לבעלי חיים שאינם דגים, שגם הם אינם מקבלים טומאה. חכמים מפרידים בין עצמות בעלי חיים החיים ביבשה, שכלים הנעשים מהם מקבלים טומאה, לבין עצמות דגים או בעלי חיים אחרים הגדלים בים, שכלים

דיני טומאה וטהרה. ראה: א' רגב, 'השימוש בכלי אבן בימי בית שני', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השישי**, קדומים-אריאל תשנ"ז, עמ' 79-95.

8. לפי ההלכה רק כלי שלם מקבל טומאה, אך חומר הגלם ממנו מכינים את הכלים או כלי שעדיין לא נגמרה מלאכתו אינו מקבל טומאה. כלי גללים או כלי אדמה, למרות שהם כלים גמורים, הם אינם נחשבים כלים לעניין טומאה וטהרה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הנעשים מהם אינם מקבלים טומאה: "כל שבים טהור חוץ מכלב המים, מפני שהוא בורח ליבשה" (שם פ"ז מ"ג).⁹ הסיבה שעצמות כלב הים מטמאות היא שהוא חי גם ביבשה וגם בים ולכן דינו כמו בעל חיים החי ביבשה. חז"ל לא עושים הבחנה בין יונקים או יצורים אחרים הגדלים בים, וכלב הים יוצא מן הכלל בגלל שהוא חי גם ביבשה.

הגישה ההלכתית של חז"ל המשוקעת במקורות שהבאנו, היא שקיימת הפרדה מוחלטת בין הבשר לבין חלקים אחרים של הבהמה. הבשר שאותו אוכלים חייב לעמוד בתנאי כשרות: בהמה או חיה טהורות ושחיטה כהלכתה. בשר נבלה, טרפה ובעלי חיים אסורים באכילה - טמא. לעומת זאת, עצמות, עורות ושערות - שאינם מיועדים לאכילה ומהווים חומרי גלם להכנת מוצרים שונים, אינם טמאים וניתן להשתמש במוצרי הלוואי של חיה או של בהמה שאינן טהורות או של נבלה וטרפה כחומר גלם להכנת מוצרים שונים לשימוש יומיומי.

ב. מעמדם של כלי עצם אצל הצדוקים

גישה הלכתית זו של חז"ל, שמפרידה בין הבשר הנאכל לבין מוצרי הלוואי שמפיקים מהם חומרי גלם לתעשייה, עומדת בסתירה לגישה ההלכתית של הצדוקים ושל אנשי כת מדבר יהודה. משנת ידיים מביאה מספר מחלוקות בין הפרושים לצדוקים. אחת המחלוקות עוסקת בטומאת ידיים:

אומרים צדוקים קובלין אנו עליכם פרושים שאתם אומרים כתבי הקדש מטמאין את הידים וספרי המרס אינם מטמאים את הידים. אמר רבן יוחנן בן זכאי וכי אין לנו על הפרושים אלא זו בלבד? הרי הם אומרים עצמות חמור טהורים ועצמות יוחנן כהן גדול טמאים. אמרו לו לפי חיתתן היא טומאתן שלא יעשה אדם עצמות אביו ואימו תרודות. אמר להם אף כתבי הקדש לפי חבתן היא טומאתן וספרי המרס שאינם חביבין אינם מטמאים את הידים (ידיים פ"ד מ"ו).

עמדתם של הצדוקים במשנה זו אינה ברורה. חנוך אלבק מפרש ש'אמרו לו' הכוונה לצדוקים, ולפיכך לפי פירוש זה יוצא שהצדוקים מסכימים לדעתם של הפרושים.¹⁰ הקושי של פירוש זה, שהמשנה במסכת ידיים מביאה סדרה של מחלוקות בין הפרושים לצדוקים ומציגה את הגישות ההלכתיות השונות (ידיים פ"ד משניות ז-ח),

9. פליקס מזהה את כלב הים עם הלוטרה (Lutra lutra). ראה: י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 243.

10. ח' אלבק, פירוש לסדר טהרות, ירושלים-תל אביב תשי"ט, עמ' 485, 608-609.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ולפי פירושו של אלבק יוצא שמקרה זה הוא יוצא מהכלל, ובו מסכימים הצדוקים עם הגישה ההלכתית של הפרושים. לדעת יוסף באומגרטן 'אמרו לו' הכוונה לפרושים, וקטע המשנה מ'אמר רבן יוחנן בן זכאי...' ואילך, הוא למעשה לימוד פנימי בין הפרושים.¹¹ רבן יוחנן בן זכאי שואל שאלה רטורית את יושבי בית המדרש במטרה לקבל תשובה לגבי טומאת ידיים, וזאת באמצעות ההבדל בין עצמות בהמה לעצמות אדם. א' גייגר פירש ש'אמרו לו' הכוונה לצדוקים, אך אין זה אומר שהצדוקים הסכימו עם הפרושים. לדעתו כל הקטע מ'אמר רבן יוחנן...' ואילך הוא הוספה מאוחרת ועורך המשנה שם בפיהם של הצדוקים את טעמם של הפרושים.¹²

ברצוני להציע כיוון דומה להצעתו של גייגר לפירוש משנה זו. אני מסכים עם עיקרי דבריו של גייגר ש'אמרו לו' הכוונה לצדוקים, ובכל זאת אין הדבר מחייב שזו דעתם של הצדוקים. בספרות חז"ל אנו מוצאים כמה מקרים בהם קיים ויכוח בין חכם יהודי לגוי או ויכוח הלכתי בין חכמים, שהמכנה המשותף להם הוא הרטוריקה של הוויכוח. מבנה הסיפור הוא בדרך כלל כדלהלן:

א. החכם נשאל שאלה.

ב. החכם אינו עונה תשובה, אלא מפנה שאלה לשואל.

ג. תשובתו של השואל לשאלת החכם היא גם תשובה לשאלתו הוא.

ניתן למצוא כמה ויכוחים בספרות חז"ל שמכילים פחות או יותר את המרכיבים הללו.

רבן יוחנן בן זכאי משתמש ברטוריקה זו בוויכוח נוסף לגבי פרה אדומה:

גוי אחד שאל את רבן יוחנן בן זכאי אמר ליה, אילין מיליא דאתון עבדין נראין כמן כשפים, מביאין פרה ושוחטין אותה ושורפין אותה וכותשין אותה ונוטלין את אפרה ואחד מכם מטמא למת ומזין עליו שתים שלש טיפים ואומרין לו טהרתה. אמר לו לא נכנסה רוח תזזית באותו האיש מימיו, אמר לו לאו. אמר לו ולא ראיתך אחר שנכנסה בו רוח תזזית, אמר לו הין. אמר לו ומה אתם עושין, אמר לו מביאין עיקרין

11. J.M. Baumgarten, 'The Pharisaic-Sadducean Controversies about Purity and the Qumran Texts', *JJS* 31, 1980, pp. 161-163.

12. א' גייגר, 'על דבר איזה מחלוקות אשר בין הצדוקים והנלוים אליהם ובין הפרושים', **החלוץ** ו, תרכ"ב, עמ' 18-25. לדעת מ' קיסטר לא מדובר כאן כלל במחלוקות בעניין עצמות בהמה טמאה, וטעננה של הפרושים הוא טיעון רטורי גרדא. קיסטר מציין זאת בהערה, אך איננו מוכיח את טענתו. ראה: מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תאולוגיה, לשון ולוח', **תריבץ** סח, תשנ"ט, עמ' 327, הערה 42.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ומעשנין תחתיו ומרבצים עליה מים והיא בורחת. אמר לו ולא ישמעו אזניך מה שפיק מדבר, כך הרוח הזה רוח טומאה היא....

(פסיקתא דרב כהנא פרה אדומה פסקא ז', מהד' מנדלבוים עמ' 74).

ז'נר ספרותי זה מופיע במקרים שהזכרנו העוסקים בשקלא וטריא הלכתיים, אך הוא מאופיין גם ויכוחים פילוסופיים כגון הוויכוח בין טורנוסרופוס (טיניוס רופוס) ורבי עקיבא.¹³ מאחר שמדובר בדגם ספרותי אין להשליך מכך על המציאות ההיסטורית, כלומר על השאלה האם רבי עקיבא באמת התעמת עם טורנוסרופוס, אלא מדובר באמצעי דידקטי להעברת המסר, בו נעזרים בדמויות או באירועים היסטוריים. הרעיון שעומד ביסוד ז'נר ספרותי זה הוא שהתשובה 'הנכונה' מובאת מפיו של השואל עצמו, וכך היא מקבלת תוקף חזק בהרבה מאשר אילו התשובה הייתה ניתנת מפי המשיב.

הוויכוח המופיע במשנת ידיים אכן מבוסס על גרעין היסטורי והוא המחלוקת בין הפרושים לצדוקים. אולם לגבי יתר הפרטים המופיעים בסיפור - הוויכוח בבית המדרש בין הפרושים לצדוקים שבסופו הצדוקים מודים לפרושים - אין זה מעניינו של הסיפור לדייק בפרטים. צריך לזכור שהעריכה הסופית של המשנה התבצעה כמאה שנים ויותר לאחר חורבן הבית השני והיעלמותן של הכתות. 'זוסמן מציין שלאחר חורבן הבית השני חז"ל לא הבחינו בין צדוקים, בייתוסים ואיסיים.¹⁴ ייתכן שגם במקרה שלפנינו, עורך המשנה השתמש בידיעה המעומעמת על הוויכוח בין הפרושים לצדוקים, אך לא היה בקיא בגישה ההלכתית המדויקת של הצדוקים.

אם אנו מקבלים גישה פרשנית זו, הרי שלפי ההלכה הצדוקית עצמות חמור מטמאות,¹⁵ וממילא לא ניתן לעשות כלים מעצמות בהמה טמאה.

נקודה מעניינת העולה ממשנה זו היא היחס למת, או לגוף האדם לאחר מותו. המשנה מציינת את הסיבה שעצמות אדם מטמאות: "שלא יעשה אדם עצמות אביו ואמו תרוודות", כלומר אם עצמות אדם לא היו מטמאות ניתן היה לעשות מהן כלים! גישה 'פרקטית' זו כלפי גוף האדם אינה יחידאית והיא מופיעה במקור נוסף: "אמר עולא דבר תורה עור אדם שעבדו טהור ומה טעם אמרו טמא גזירה שמא יעשה אדם עורות אביו ואמו שטיחין" (בבלי, חולין קכב ע"א). גם כאן עולה, שהסיבה שעור המת מטמא היא שלא יעשו שימוש בעור המת. אנו רואים גם במקרה זה אותה גישה הלכתית של חז"ל שעושים הפרדה ברורה בין הבשר שהוא

13. תנחומא (בובר) תזריע ז', עמ' 35.

14. 'זוסמן, 'חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה', תרביץ נט, תש"ן, עמ' 40-60.

15. כאן הכוונה שהעצמות טמאות כמו הבשר ומי שנוגע בהן נטמא, ולא כמו המונח 'טמא' שנזכר לעיל ששם הכוונה שהעצם ראוי לקבל טומאה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

טמא, לבין שאר חלקי הגוף. לכן לפי חז"ל צריכים לימוד מיוחד ש'מוצרי הלוואי' של גוף האדם טמאים, וממילא אסור להשתמש בהם. כדאי לשים לב לעובדה, שבשני המקורות שהוזכרו הדיון הוא הלכתי בלבד, ללא כל התייחסות לביזיון המת או לכבודו וללא כל התייחסות רגשית לנושא.¹⁶ נ' רובין מעלה את שאלת היחס לעצמות האדם בנוגע לקבורה שנייה - הוצאת המת מהקבר וקבורתו מחדש - שבה לכאורה יש משום ביזיון המת, ומשיב שעניין ליקוט העצמות נראה לנו תמוה, כיוון שאנו משליכים ממסורת כבוד המת של היהודים האורתודוקסים כיום אל העבר, אל תקופת המשנה והתלמוד.¹⁷ ייתכן שניתן להשיב מעין תשובה זו גם לענייננו. בתקופת המשנה והתלמוד העיסוק הפיזי במת היה רב יותר מאשר בתקופתנו. כיום נוהגים לטמון את הגופה באדמה ובכך מסתיים הקשר בין החי למת. נוהג הקבורה במערות קבורה ואחר כך ליקוט העצמות, הצריך לעומת זאת מפגש תדיר יותר בין האנשים החיים למתים. סביר להניח שהרגשות הקיימים כיום ביחס למת כאשר הניתוק בין החי למת הוא מוחלט, שונים היו כאשר המפגש התקיים בתדירות גבוהה יחסית. מסיבה זו חכמים מציגים גישה 'פרקטית' שבמונחים של ימינו מצטיירת כנעדרת רגשות.

ג. מעמדם של כלי עצם בכתבי כת מדבר יהודה

אנשי כת מדבר יהודה ידועים בהקפדתם היתרה בדיני טומאה וטהרה, והדבר בא לידי ביטוי בכתבים ההלכתיים של כת זו, כגון 'מגילת המקדש' ומגילת 'מקצת מעשי התורה'.¹⁸

מגילת המקדש מתוארכת על ידי י' ידן למחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס.¹⁹ בקטע העוסק בטומאת נבלה כתוב:²⁰

16. על עניינים הלכתיים הקשורים בכבוד המת ראה נ' רובין, **דפוסי האבל היהודיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשל"ז, עמ' 186-189.

17. נ' רובין, 'הקבורה השנייה בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד - הצעה למודל שיטתי לקשר שבין המבנה החברתי לדרכי הטיפול במת', בתוך: א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 248, 263.

18. י' זוסמן (לעיל, הערה 14), עמ' 76-11; מ' קיסטר (לעיל, הערה 12), עמ' 317-371; א' רגב, 'טומאת המקדש ו"יחסי חוץ" של כת קומראן בראשית התקופה החשמונאית', **ציון**, סד, תשנ"ט, עמ' 133-156.

19. י' ידן, **מגילת המקדש**, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 295-298.

20. שם ב, עמ' 159-160.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

1. [וכול היו] צא מהמ[ה] יהי[ו] טמאים
2. [לכמה ולוא] תטמאו בהמ[ה] וכול הנוגע בהמה ב[מותמה] יטמא
3. ע[ד] ה[ע]רב יכבס בגדיו ורחץ [במים ובאה] השמש וטהר
4. וכול הנושא מעצמותמה ומנבלתמה עור ובשר וצפורן וכבס
5. בגדיו ורחץ במים ובאה השמש אחר יטהר והזהרתמה את
6. בני ישראל מכל הטמאות ולא יטמאו

הגישה ההלכתית העולה ממגילת המקדש עומדת בניגוד לגישת חז"ל שלפיה רק הבשר מטמא. ממגילת המקדש עולה שגם העצמות, העור²¹ והציפורניים מטמאים: כלומר גם מוצרי הלוואי שאינם משמשים לאכילה צריכים להיעשות מבעלי חיים כשרים אשר נשחטו לפי דרישות ההלכה של הכת.²²

ייתכן שהאיסור בשימוש בעצמות של בעלי חיים שאינם כשרים מוזכר גם במגילת 'מקצת מעשי התורה', המתוארכת על ידי קימרון וסטרנגל לראשית תקופת החשמונאים, כלומר המאה השנייה לפנה"ס.²³ המגילה כתובה כמעין איגרת הפונה לאישיות בעלת סמכות וכוללת רשימת הלכות שאנשי הכת נוהגים על פיהן. הלכות אלו עוסקות ברובן הגדול בהיבט זה או אחר של טומאת המקדש, והן נוקטות גישה הלכתית מחמירה מזו של הפרושים.²⁴ המגילה מורכבת מקטעים שונים וחלק ניכר ממנה שוחזר על ידי קמרון וסטרנגל. אחד הקטעים במגילה עוסק, לפי הצעת השחזור שלהם, גם בעצמות בעלי חיים:²⁵

17. [ואף]
18. [על עו]רות הבק[ר] והצאן שהם מ... ים מן]
19. [עורות]יהם כלי[ם] אין]
20. [להביא]ם למקד[ש] [
21. [ה ואף על עור]ות ועצמות הבהמה הטמאה אין לעשות]
22. [מן עצמותמה] ומן ע[ו]ר[ות]מה ידות כ[לי]ם ואף על עור נבלת]
23. [הבהמה] הטהורה [הנוש]א א[ו] ת[ה] נבלתה [לוא יגש לטהרת הקודש]

21. על המחלוקת בין הפרושים לצדוקים לגבי העור ראה: 'י' ידין (לעיל, הערה 19), עמ' 142-143; א' קימרון, 'התרנגול וכלב ומגילת המקדש 11QTc (עמ' XLVIII)', **תריץ** סד, תשנ"ה, עמ' 474-476.
22. מ' קיסטר (לעיל, הערה 12), עמ' 335-339.
23. E. Qimron & J. Strugnell, *Qumran Cave 4, V, Miqsat Ma'ase Ha-Torah* (Discoveries in the Judaean Desert 10), Oxford 1994, pp. 113-121.
24. א' רגב (לעיל, הערה 18).
25. א' קימרון וג' סטרנגל (לעיל, הערה 23), עמ' 48-49.

ההלכה הצדוקית והכיתתית ביחס לעצמות בעלי חיים היא אפוא שאין הבדל בין הבשר לבין מוצרי הלוואי שאינם נאכלים. אם הבשר טהור, הרי שגם העצמות או העורות וכל דבר אחר שמקורו בבהמה הם טהורים, וממילא ניתן לעשות מהם כלים. אולם אם בעל החיים טמא או לא נשחט כראוי, הרי שאסור להשתמש גם במוצרי הלוואי הנעשים ממנו.

ד. כלי עצם הנזכרים בספרות חז"ל ובממצא הארכאולוגי

סוגי כלי העצם הנזכרים במקורות חז"ל הם מועטים ביותר. מסכת כלים העוסקת בטומאה ובטהרה של הכלים השונים מקדישה תשעה פרקים לכלי חרס, ארבעה לכלי מתכת וחמישה לכלי עץ ועור. הדבר נובע בוודאי משכיחותם הגבוהה של כלים אלו, במיוחד אלו העשויים חרס.²⁶ כלי העצם נמנים כבדרך אגב עם כלי העץ, המתכת והעור בגלל מעמדם ההלכתי הזהה, אך לא מוזכר אף לא כלי אחד בשמו. המשנה במסכת שבת מציינת שני דברים שניתן לעשות מעצמות: "עצם כדי לעשות תרוד, רבי יהודה אומר כדי לעשות ממנו חף".²⁷ התרוד הוא כף גדולה,²⁸ והחף הוא שן משיני המנעול הנקראת 'פותחת'.²⁹ אולם לפי חלק מכתבי היד של המשנה הגרסה היא 'עצים' ולא "עצם".³⁰ משנה אחרת מציינת את השימושים שעושים במוצרי הלוואי של השור לאחר מותו: "כשהוא [כבש, א"ב] חי קולו אחד כשהוא מת קולו שבעה כיצד קולו שבעה שתי קרניו שתי חצוצרות שתי שוקיו שני חלילין עורו לתוף מעיו לנבלים בני מעיו לכינורות" (קנינים פ"ג מ"ו). במסכת חולין בתלמוד הבבלי (כה ע"ב) מתייחסים לכלי העצם כאל כלים עדינים ויקרים. הבריייתא (שם ע"א) קובעת: "גולמי כלי עץ - טמאין, פשוטיהן - טהורין. גולמי כלי מתכות - טהורין, פשוטיהן - טמאין...". רבי יוחנן מסביר את ההבדל בין מתכת לעץ: "הואיל ולכבוד עשויין" (= כלי המתכת), לכן אינם נקראים כלי עד שתיגמר מלאכתם, ומסיבה זו אינם מקבלים טומאה. לעומת זאת הסיבה שרב נחמן מציין שם היא: "הואיל ודמיהן יקרים". הגמרא מציינת שההבדל ביניהם הוא בכלי עצם, הנחשבים לכלים יקרים:

26. וראה בהרחבה: י' ברנד, **כלי החרס בספרות התלמוד**, ירושלים תשי"ג; ע' זבולון וי' אולניק, **כלים מתקופת המשנה והתלמוד - ממצאים ארכיאולוגיים לאור המקורות**, תל אביב תשל"ח.

27. שבת פ"ח מ"ו.

28. התרוד עשוי מחומרים שונים: מתכת, עץ, שעם או זכוכית - תוספתא כלים בבא בתרא פ"ז ה"ח, מהד' צוקרמנדל עמ' 597; וראה: ע' זבולון וי' אולניק (לעיל, הערה 26) עמ' 32.

29. ירושלמי שבת פ"ח, יא ע"ב; בבלי, שם פא ע"א.

30. לפי כ"י קויפמן וכ"י פארמה. אברהם גולדברג סובר שהגרסה 'עצים' נראית יותר הואיל ולפני כן מוזכר 'קנה'. ראה: א' גולדברג, **פירוש למשנה מסכת שבת**, ירושלים תשל"ו, עמ' 174, 188-189.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפי רב נחמן דינם יהיה ככלי מתכות, ואילו לרבי יוחנן דינם יהיה כמו של כלי עץ. ייתכן שכלי העצם שעליהם מדברת הגמרא הם כלי איפור עדינים (ראה איור מספר 1).

מיעוט האזכורים של סוגי כלי עצם במקורות חז"ל, מעיד לכאורה על שכיחותם הנמוכה של כלים אלו, וזאת במיוחד לאור האזכורים הרבים של כלי חרס, מתכת, עץ או עור. אולם מהממצא הארכאולוגי עולה תמונה שונה לחלוטין.

איור מספר 1: חפצי עצם המשמשים לטווייה ולאיפור (כפיות, פלכי טווייה וידיעות) שנמצאו בחפירות העיר העליונה בירושלים (מתוך: נ' אביגד, **העיר העליונה של ירושלים**, ירושלים 1980, עמ' 199. באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מהחפירות הארכאולוגיות עולה שממצא כלי העצם נפוץ ביותר בכל התקופות, מהתקופות הפרהיסטוריות ועד לתקופות מאוחרות. מבדיקת הממצאים עולה שמרבית כלי העצם נעשו מעצמות של חיות גדולות, כגון יחמורים ואיילים, בתקופות הפרהיסטוריות, ומעצמות חיות מבויתות - בקר וחמורים, סוסים וגמלים - בתקופות ההיסטוריות. עצמות הצבי והצאן שהן קטנות יחסית, שימשו לייצור כלים קטנים. להכנת מחטים השתמשו גם בעצמות חדות של עופות ודגים.³¹ אולם ידועים ממצאים אחדים מתל ג'מה באשקלון, העשויים מעצמות ציפור מעובדות.³² העצם שימשה כחומר גלם לייצור מגוון רחב של פריטים, שימושיים ועיטוריים כאחד. מגוון כלי העצם שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות מצייר תמונה מפורטת של חיי היומיום: ידיות לכלים, תרודים (כפות), פלכים, כפתורים, מחטים, סיכות לשער ולבגד, חרוזים, חלילים, קמעות ועדיים, צלמיות מגולפות, טבעות וצמידים, כלי איפור, מסרקים, פריטי משחק, קוביות משחק וכרטיסי תאטרון.³³ בחפירות אשקלון התגלו עדויות לתעשייה רחבת ממדים של כלי עצם, שהחלה בתקופה הפרסית ונמשכה עד המאה השלוש עשרה.³⁴

גם מבדיקת הממצאים באתרים שניתן להגדירם כיהודיים, אנו רואים שהשתמשו בכלי עצם. בגמלא נמצאו בבית הבד תרודים העשויים עצמות בקר (ראה איור מספר 2).³⁵ במספר מקומות בירושלים נמצאו כפיות קטנות העשויות

איור מספר 2: תרודי עצם מחפירות גמלא (מתוך: ש' גוטמן, **גמלא עיר במרד**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 132. באדיבות משרד הביטחון - ההוצאה לאור).

31. ד' הקר-אוריון (לעיל, הערה 4), עמ' 12.
32. פ' ופניש-הסה, 'השימוש בעצם, טיפולוגיה וטכנולוגיה', **עצם העניין** (לעיל, הערה 4), עמ' 14.
33. וראה בהרחבה: א' אילון, 'מכלול כלי העצם', **עצם העניין** (לעיל, הערה 4), עמ' 18-72.
34. פ' ופניש-הסה (לעיל, הערה 32), עמ' 16.
35. ש' גוטמן וי' רפל, **גמלא - עיר במרד**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 132.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עצם. הכפיות מצויות בשני דגמים: דגם אחד של כפית עגולה וקעורה, ודגם שני של כפית אובלית המעוטרת בדגמים גאומטריים. ככל הנראה שימשו כפיות אלו ככלי איפור. כלי איפור מהסוג הזה נמצאו בחפירות העיר העליונה של ירושלים (ראה לעיל, איור מספר 1),³⁶ בחפירות דרום הר הבית³⁷ ובעיר דוד,³⁸ וגם בחפירות מצדה.³⁹

כלי איפור נמצאו גם במספר מערות קבורה באזור ירושלים המתוארכות לסוף ימי הבית השני: בגבעת המבתר,⁴⁰ ברמת אשכול,⁴¹ בשכונת ארנונה⁴² וברמת רחל.⁴³ ככל הנראה מדובר בחפצים אישיים של נשים שנקברו יחד אתן.⁴⁴

שבר חליל מהתקופה הרומית הקדומה התגלה בעיר דוד בירושלים והוא עשוי מעצם של גף אחורית של בקר.⁴⁵ חפצים נוספים העשויים מעצמות נתגלו באתרים שונים, כגון: מסרקים,⁴⁶ כפתורים,⁴⁷ מריות, פלכי טוויה, מחטים,⁴⁸ קוביות

36. נ' אביגד, **העיר העליונה של ירושלים**, ירושלים תש"ס, עמ' 199; A.D. Tushingham, *Excavation in Jerusalem 1961-1967*, Toronto 1985, p. 420, fig. 68.

37. מ' בן-דב, **חפירות הר הבית בצל הכתלים ולאור התגליות**, ירושלים 1982, עמ' 164.

38. D.T. Ariel, 'Excavations at the City of David 1978-1985', *Qedem* 30, Jerusalem 1990, p. 142.

39. י' ידין, **מצדה**, חיפה תשכ"ו, עמ' 145.

40. ע' קלוזר, 'מערות קברים מימי הבית השני ב"גבעת מבתר" בירושלים', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני**, ירושלים תשמ"א, עמ' 222-223.

41. ע' קלוזר, 'קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס, עמ' 184-185.

42. י' ביליג, 'מערות כוכים מימי בית שני בשכונת ארנונה', **עתיקות** (בדפוס).

43. מ' שטיקליס, 'מערות קברים יהודיים ברמת רחל', **קובץ החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** ג, תרצ"ב, לוח 2 מספר 9.

44. דוגמות לחפצים אישיים שנטמנו יחד עם המתים ומשמעותם ראה: ו' זוסמן, 'סרקופג מעוטר בחפצים אישיים מאוספי רשות העתיקות, ירושלים', בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים - דברי הכנס החמישי**, רמת גן תש"ס, עמ' 160-182.

45. ד"צ אריאל (לעיל, הערה 38), עמ' 142-143; א' אילון (לעיל, הערה 33), עמ' 46. וראה משנה קינים פ"ג מ"ו.

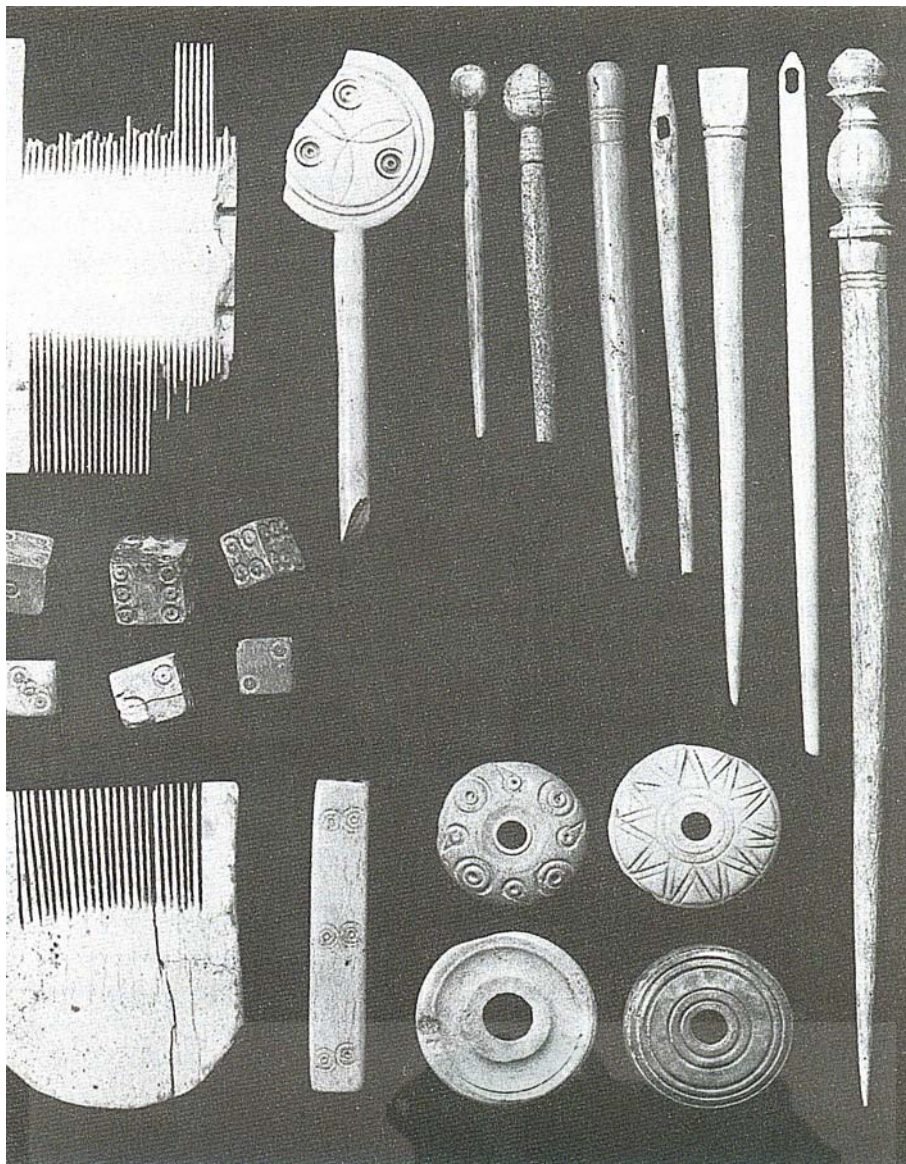
46. ד"צ אריאל (לעיל, הערה 38), עמ' 194; מ' בן-דב (לעיל, הערה 37), עמ' 165; א' טושינגהם (לעיל, הערה 36), עמ' 420, 444; G.W.E. Nickelsburg, 'Miscellaneous Small Finds', in: P.W. Lapp and N.L. Lapp (eds.), *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh*, MA 1974, pp. 101-102.

47. מ' בן-דב (לעיל, הערה 37), עמ' 165.

48. שם.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

משחק⁴⁹ וידיות לכלים (ראה איור מספר 3).⁵⁰

איור מספר 3: כלי עצם מהחפירות שבדרום הר הבית (מתוך: מ' בן-דב, חפירות הר הבית - בצל הכתלים ולאור החפירות, ירושלים 1982, עמ' 165. באדיבות מ' בן-דב).

49. מ' בן-דב (לעיל, הערה 37), עמ' 165; ד"צ אריאל (לעיל, הערה 38), עמ' 139-140; א' טושינגהם (לעיל, הערה 36), עמ' 420, 444; ש' גוטמן וי' רפל (לעיל, הערה 35), עמ' 110.
50. ש' גוטמן וי' רפל (לעיל, הערה 35), עמ' 149.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ראוי לציין שבמרבית המקרים לא מופיע בדו"ח החפירה זיהוי החיה ממנה עשוי כלי העצם. בדו"ח הסיכום של חפירות עיר דוד מציינת ליאורה הורביץ שמרבית כלי העצם שנתגלו עשויים מעצמות יונקים - צאן ובקר.⁵¹ הזכרנו לעיל, שלפי חז"ל כלים העשויים מעצמות עופות או דגים אינם מקבלים טומאה, ווהדבר עולה בקנה אחד עם שכיחותם הנמוכה של כלים אלו בממצא הארכאולוגי.

סיכום

גישתם ההלכתית של חז"ל בנוגע לכלי עצם מבחינה בין הבשר לבין חלקים אחרים של הבהמה. הבשר אותו אוכלים חייב לעמוד בתנאי כשרות בעוד שעצמות, עורות ושערות שאינם מיועדים לאכילה ומהווים חומרי גלם להכנת מוצרים שונים, אינם צריכים לעמוד בתנאי הכשרות. שונה היא גישתם ההלכתית של הצדוקים ואנשי כת מדבר יהודה הגורסים שאין הבדל בין הבשר לבין מוצרי הלוואי שאינם נאכלים. אם הבשר טהור, הרי שגם העצמות או העורות וכל דבר אחר השייך לבהמה טהור וממילא ניתן לעשות מהם כלים. אולם אם בעל החיים טמא או לא נשחט כראוי, הרי שאסור להשתמש גם במוצרי הלוואי הנעשים ממנו.

למרות שבספרות חז"ל יש רק אזכורים מעטים של כלי עצם, הממצא הארכאולוגי הרב של כלי עצם משלים את התמונה. מגוון כלי העצם שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות מצייר תמונה מפורטת של חיי היומיום. עד כה לא זכו כלי העצם להתייחסות מספקת במחקר, בניגוד למחקרים הרבים שעסקו בכלי האבן.⁵² סביר להניח שמעמדם ההלכתי המיוחד של כלי האבן הניע את החוקרים לדון בהם בהרחבה, בעוד שמעמדם ההלכתי 'הרגיל' של כלי העצם לא מיקד את תשומת לבם של החוקרים.

51. L.K. Horwitz, 'Archaeozoological Analysis of Raw Materials Used in the Manufacture of Bone Artifacts' (לעיל, הערה 38), עמ' 144-145.

52. לעיל, הערה 7.